

Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun

EJDER OKUMUŞ

© İz Yayıncılık Limited Şirketi, 2017

Sertifika no: 17313

İZ YAYINCILIK: 544

inceleme-araştırma dizisi: 182

ISBN: 978-975-355-697-2

3. baskı; İstanbul, 2017

Litros Yolu, Fatih Sanayi Sitesi 12/266, Topkapı-İstanbul

telefon: (212) 5207210 • faks: (212) 5115791

www.iz.com.tr • bilgi@iz.com.tr

facebook/izyayincilik • twitter/izyayincilik

instagram/izyayincilik • youtube/izyayincilik

kapak: Medine Efe

Basıldığı yer: Alemdar Ofset Matbaacılık Davutpaşa Caddesi
Besler İş Merkezi No: 20/29 Topkapı/İstanbul (Sertifika no: 22953)

EJDER OKUMUŞ

Osmanlı'nın Gözüyle
İbn Haldun

EJDER OKUMUŞ, 1967'de K. Maraő'ın Türkoęlu ilçesine bağlı Beyoęlu beldesinde doğdu. 1988'de Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirdi. 1989-1994 yılları arasında İstanbul ve Kahramanmaraő'ta oğretmenlik yaptı. 1995'te Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisansını, 1999'da Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde doktorasını tamamladı. Hlen akademik çalıőmalarını Eskiőehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde sürdürmektedir.

Bazı eserleri: *Türkiye'nin Laikleőme Serüveninde Tanzimat*, 1999 (İnsan Yayınları); *Gösteriőçi Dindarlık*, 2. bs., 2005 (Ark Kitapları); *Dinin Meőrulaőtırma Gücü*, 2005 (Ark Kitapları); *Kur'an'da Kur'an*, 3. bs., 2006 (Ark Kitapları); *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*, 2. bs., 2009 (İz Yayıncılık); *Toplumsal Deęiőme ve Din*, 4. bs., 2012 (İnsan Yayınları); *Zamanın Toplumsal Gerçeklięi*, 2011 (Ark Kitapları); *Siyasette Din İstismarı Tartışmaları*, 2011 (Ark Kitapları); *Evlilya elebi'nin Gözüyle-Gezdi*, Gördü, Yazdı 2012 (Lotus Yayınları); *Boő Zamanlar Kitabı*, 2013 (Akis Kitap); *İmandan Ahlaka Yenilenme*, 2014 (İnsan Yayınları); *Dinin Toplumsal İnaőı*, 2015 (Akçaę Yayınları); *Kur'an'da Toplumsal kő*, 5. bs., 2015 (İnsan Yayınları); *13. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Nasreddin Hoca*, 2016 (İnsan Yayınları); *13. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Yunus Emre*, 2. bs., 2016 (İnsan Yayınları).

İçindekiler

ÖNSÖZ	9
-------------	---

GİRİŞ:

İBN HALDUN'UN OSMANLI VE BATI'YA ETKİLERİ	13
---	----

BİRİNCİ BÖLÜM:

İBN HALDUN (1332-1406)	31
------------------------------	----

İKİNCİ BÖLÜM:

İBN HALDUN VE OSMANLI DÜŞÜNCESİ	63
---------------------------------------	----

A. Osmanlı Bilginlerinin Gözüyle İbn Haldun	68
1. Hafız-ı Acem (ö. 957/1550)	68
2. Kınalızâde Ali Efendi (1510-1572)	68
3. Taşköprülüzade İsamüddin Ahmet Efendi (1495-1561)	77
4. Mustafa Cenabî (1540 civarı-1590/1591)	78
5. Gelibolulu Mustafa Âli (1541-1599/1600)	81
6. Veysî (1561-1627/1628)	83
7. Katip Çelebi (1609-1657)	85
8. Koçi Bey (17. yüzyıl)	92
9. Hazerfen Hüseyin Efendi (ö. 1691)	93
10. Münecimbaşı Derviş Ahmet Lütfullah Dede Efendi (1631/32-1702)	95
11. Mustafa Naîmâ (1655-1716)	98
12. Defterdâr SarıMehmet Paşa (ö. 1717)	111
13. Şeyhülislam Pîrîzade Muhammed Sahib Efendi (1674-1749)	113
14. Ahmet Resmî Efendi (1700-1783)	114
15. Ahmet Vefik Paşa (1813-1891)	115
16. Hayrullah Efendi (1817-1866)	117
17. Abdüllatif Subhi Paşa (1818-1885/86)	119

18. Mithat Paşa (1822-1884)	120
19. Cevdet Paşa (1822-1895)	121
20. Mustafa Nuri Paşa (1824-1890)	127
21. Gelenbevîzade Ahmet Tevfik Efendi (ö. 1890)	129
22. Tunuslu Hayreddin Paşa (1822-1890)	129
23. Namık Kemal (1840-1888)	130
24. Abdurrahman Şeref (1853-1925)	132
25. Muallim Cevdet (1883-1935)	135
B. İbn Haldun ve Adalet Dairesi	137
C. İbn Haldun ve Osmanlı Uleması	147
D. Osmanlı Düşünürlerinin İbn Haldun'la İlişki Düzeyleri	148
1. Tespit Düzeyi	149
2. İktibas/Nakil Düzeyi	149
3. Heyecan Düzeyi	149
4. Aşma Düzeyi	150
5. Az İlgî Düzeyi	155

SONUÇ YERİNE:

OSMANLI DÜŞÜNÜRLERİ İÇİN İBN HALDUN'UN ANLAM VE DEĞERİ	157
---	------------

KAYNAKLAR	161
İNDEKS	169

Kısaltmalar

a.e.	: Aynı eser
a.g.e	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.y.	: Aynı yer
bs.	: Baskı
byy.	: Baskı yeri yok
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
ed.	: Editör
Fak.	: Fakülte
haz.	: Hazırlayan
KBY.	: Kültür Bakanlığı Yayınları
Kit.	: Kitabevi
krş.	: Karşılaştırınız
MEBİA	: <i>Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi</i>
MEBY	: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
s.	: Sayfa
TDVİA	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
TDVY	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
tah.	: Tahkik
TTKY	: Türk Tarih Kurumu Yayınları
ty.	: Tarih yok
Üniv.	: Üniversite
vd.	: Ve devamı, ve diğerleri
Yay.	: Yayınları, Yayıncılık

Önsöz

Elinizdeki çalışmanın ilk nüvesini, “İbn Haldun ve Osmanlı’da Çöküş Tartışmaları”¹ başlığıyla yazdığım makale meydana getirmektedir. Bu makaleden yaklaşık 7 yıl sonra İbn Haldun’un vefatının 600. yılı münasebetiyle İSAM’ın düzenlediği “Geçmişten Geleceğe İbn Haldun” Sempozyumu² için benden istenen İbn Haldun-Osmanlı ilişkisi ile ilgili bir çalışma, bu kitabın ikinci önemli ayağını teşkil etmektedir. Sempozyum için “İbn Haldun’un Osmanlı Düşüncesine Etkileri” başlıklı bir tebliğ sunmanın iyi olacağını düşündüm ve aynı başlıklı bir çalışmayla Sempozyum’a iştirak ettim.³ Çalışmayı yaparken hem konunun bildiğimden çok daha önemli olduğunu, hem de bu konuda maalesef müstakil bir kitap çalışmasının olmayışı nedeniyle kitap hazırlamanın ihtiyaç olduğunu fark ettim. Sempozyum’da sunduğum tebliğin ilgi çekmesi, söz konusu ihtiyacın temini yönünde bir adım atmam konusunda beni cesaretlendirdi ve nihayet bu kitap ortaya çıktı. Kitabın ortaya

1 Ejder Okumuş, “İbn Haldun ve Osmanlı’da Çöküş Tartışmaları”, *Divan*, Sayı: 6, 1999/1, s. 183-209

2 *Uluslararası Geçmişten Geleceğe İbn Haldun-Vefatının 600. Yılında İbn Haldun’u Yeniden Okumak Sempozyumu*, 3-4 Haziran 2006, İSAM, İstanbul

3 Ejder Okumuş, “İbn Haldun’un Osmanlı Düşüncesine Etkileri”, *Uluslararası Geçmişten Geleceğe İbn Haldun-Vefatının 600. Yılında İbn Haldun’u Yeniden Okumak Sempozyumu*, 3-4 Haziran 2006, İSAM, İstanbul

çıkmasında, gerek büyük sosyolog ve tarihçi İbn Haldun'a, gerekse Osmanlı tarihine ve Osmanlı zamanının büyük düşünürlerine olan ilgimin önemli bir payının bulunduğunu da belirtmem gerekir.

Çalışma, kayda değer etkisine binaen ve mukayese imkanı vermesi bakımından önce meşhur eseri *Mukaddime'* de tarih, toplum, siyaset, toplumsal çöküş gibi alanlarda orijinal yaklaşımlar getiren İbn Haldun'un söz konusu alanlardaki görüşlerini vermekte, ondan sonra da Osmanlı düşünürlerinin İbn Haldun'dan etkilendikleri görüşlerini, özellikle tarih, toplum, toplumsal çöküş vs. bağlamında konulara yaklaşımlarını, Kınalızâde Ali Efendi (1510-1572), Katip Çelebi (1609-1657), Mustafa Naîmâ Efendi (1655-1716), Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895) ve diğer yazarlar merkezinde ortaya koymaktadır. Kitap, toplam dört bölümden oluşmaktadır. "İbn Haldun'un Osmanlı ve Batı'ya Etkileri" başlığını taşıyan Giriş bölümünde giriş bilgileri çerçevesinde genel olarak İbn Haldun'un Osmanlı ve Batı'ya etkilerinin boyutları üzerinde durulmakta ve çalışmanın varsayımları ile konuya yaklaşım tarzı ortaya konulmaktadır. Birinci Bölüm'de "İbn Haldun (1332-1406)" başlığı altında İbn Haldun'un temel sosyal ve tarihsel görüşleri bir bütün olarak verilmektedir. İkinci Bölüm, "İbn Haldun ve Osmanlı Düşüncesi" üst başlığıyla yirmiden fazla Osmanlı düşünür, tarihçi ve ilim adamının İbn Haldun'la ilişkisi ve ondan etkilenme düzeyleri tespit edilmeye çalışılmaktadır. "Sonuç Yerine: Osmanlı Düşünürleri İçin İbn Haldun'un Anlam ve Değeri" başlığını taşıyan sonuç kısmı ise, çalışmadan elde edilen sonuçları serdetmektedir.

Kitabın bu haliyle bazı eksiklerinin bulunduğunu vurgulamalıyım: Hem İbn Haldun'dan etkilenme alanları ve düşünürlerin etkilenme boyutları, hem de etkilenen düşünürlerin sayısı, daha bir zenginleştirilebilir ve derinleştirilebilir. Kitabın bundan sonraki baskılarında bunun yapılacağını söyleyebilirim.

Bu çalışmanın bir kitap olarak hazırlanması fikrinden mevcut haline gelinceye kadar bütün aşamalarında katkı sunan ve emeği geçen herkese, bu cümleden olmak üzere İSAM Başkanlığı bünyesinde çalışan bütün değerli personele, Sempozyum'a katılan bütün kıymetli tebliğ sahiplerine ve ayrıca tebliğimin değerli müzakerecisi Prof. Dr. Ümit Meriç Yazan Hocama müteşekkirim.

Çalışmanın faydalı ve başarılı olmasını diliyorum.

Ejder OKUMUŞ

Diyarbakır

5 Ocak 2007

İbn Haldun'un Osmanlı ve Batı'ya Etkileri

Osmanlı Devleti'nin "zayıflama" sürecine girmesiyle birlikte Osmanlı devlet adamları, ulema, düşünür ve tarihçileri, bu zayıflık durumunun sebepleri üzerinde yoğunlaşmış, gerilemenin çöküşle noktalanmamasının mümkün yollarını düşünüp araştırmışlardır. Bu çerçevede ulema, tarihçi ve düşünürlerin, fikirlerinden etkilendikleri, yararlandıkları, hatta çöküşle ilgili teorilerini Osmanlı Devleti'ne -bazı değişikliklerle de olsa- uyarlamaya çalıştıkları bir ilim adamı, bir tarih felsefecisi, bir sosyolog karşımıza çıkmaktadır: Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen b. Muhammed b. Cabir b. Muhammed b. İbrahim b. Abdurrahman İbn Haldun¹ (1332-1406). Bir *çöküş teorisyeni*, bir *sosyolog*, bir *din sosyoloğu* olan İbn Haldun'un tarih ve toplum görüşü, Osmanlı Devleti'nin güçten düşmeye başlamasıyla birlikte muhtemel bir "çöküş"e gitmekten nasıl kurtarılacağını düşünenler için temel bir başvuru

1 İbn Haldun'un bu künyesi için bkz. Abdurrahman İbn Haldun, *et-Ta'rîf bi İbn Haldûn ve Rihletuhû Garben ve Şarkan*, Matbaatu Lecenneti't-Te'lif ve't-Tercume ve'n-Neşr, Kahire 1951, s. 1 (Türkçe: *Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar*, çev. Vecdi Akyüz, Dergâh Yay., İstanbul 2004, s. 15)

ru kaynağı idi.² Denilebilir ki İbn Haldun'un görüşlerine olan bu ilgi, *İbn Haldunculuk*'tan (İbn Haldunizm)³ söz ettirecek noktaya gelmişti.⁴ Bu bağlamda İbn Haldun'un *Mukaddime*'sini Katip Çelebi, Naîmâ, Taşköprülüzâde, Münecimbashi, Hayrullah Efendi ve Cevdet Paşa gibi Osmanlı düşünürlerinin kaynak olarak kullandıklarını söylemeliyiz. Hatta Naîmâ İbn Haldun'u bir üstad bilmiştir. Öyle anlaşılmaktadır ki İbn Haldun'a olan bunca ilgi, İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinin Osmanlı Türkçesi'ne çevrilmesini intaç etmiştir. Burada hatırlanmalıdır ki din sosyolojisinin ünlü klasik yapıtı olan *Mukaddime*, Arapça olmayan bir dile, Türkçe'ye ilk kez Osmanlı uleması tarafından çevrilmiştir.⁵ Bilindiği gibi *Mukaddime*'nin büyük bir kısmını (ilk 5 bölüm) 18. yüzyılda Şeyhülislam Pirizâde Muhammed Sahib Efendi (ö. 1749) 1730 yılında, ondan kalan bir kısmını (son bölüm) da 19. yüzyıl ortasında Cevdet Paşa (1822-1895) Türkçe'ye çevirmiştir.⁶ Birinci çeviri 1859'da Kahire'de basılmış,⁷ ikincisi ise birincisiyle birlikte 1860-61'de İstanbul'da yayımlanmıştır.⁸ İbn Haldun'un görüşlerinden etkilenen ve yararlananlardan Cevdet Paşa⁹ ile dönemin Meclis-i Vâlâ Reisi Kâmil Paşa arasında geçen şu konuşma ve olay, "gerileme" ve "çöküş dönemi" Osmanlı Devleti'nde İbn Haldun'un etkisine işaret etse gerekir:

-
- 2 Bkz. J. Obert Voll, *İslam, Süreklilik ve Değişim I*, çev. C. Aydın-C. Şişman-M. Demirhan, Yöneliş Yay., İstanbul 1991, s. 59-60; Ümit Meriç Yazan, *Cevdet Paşa'nın Tarih ve Toplum Görüşü*, 3. bs., İnsan Yay., İstanbul 1992, s. 20-21; Cevdet Paşa, *Ma'rûzat*, haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yay., İstanbul 1980, s. 34, 182
 - 3 Fındıkoğlu Z. Fahri, *İçtimaiyat, Metodoloji Nazariyeleri*, c. 2, İstanbul Univ. İktisat Fak. Yay., İstanbul 1961, s. 116-131; Fındıkoğlu, Z.F., "Türkiye'de İbn Haldunizm", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953
 - 4 Ahmet Arslan, *İbn-i Haldun*, 2. bs., Vadi Yay., Ankara 1997, s. 7
 - 5 *A.e.*, s. 7
 - 6 Cevdet Paşa, *Tezâkir, 40-Tetimme* (c. 4), haz. Cavid Baysun, TTKY., Ankara 1986, s. 79; Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, 4.bs., Enderun Kit. Yay., İstanbul 1985, s. 158; Süleyman Uludağ, "Giriş: İbn Haldun ve Mukaddime", *Mukaddime*, haz. S. Uludağ, c. 1, 2. bs., Dergah Yay., İstanbul 1988, s. 175-181
 - 7 İbn Haldun, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun*, çev. Pirizade Mehmet Sahip Efendi, Kahire h. 1275
 - 8 İbn Haldun, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun*, çev. Ahmet Cevdet Efendi, Takvimhane-i İstanbul h. 1277
 - 9 Ü. M. Yazan, *a.g.e.*, s. 20-21, 27-28

"Mehmet Ali Paşa'nın fart-ı ikbalinden bahs ettiği sırada, 'ben anın karîben ikbalden düşeceğine muntazırım' dedim ve *Mukaddime-i İbn Haldun*'daki kavâid-i hikemiyyeyi serd eyledim. Muahharen Mehmet Ali Paşa ikbalinden düşdükte Kâmil Paşa, kullarını görüp 'hakkın var imiş' dedi."¹⁰ Bir yönetici seçkinin siyasi geleceğinin nasıl olacağı konusunun dahi İbn Haldun'un çöküşle ilgili görüşlerinden yola çıkılarak izah edilmeye çalışılması, İbn Haldun'un Osmanlı ulema ve tarihçileri üzerindeki etkisini orta yere koymaktadır.

Denilebilir ki İbn Haldun'un *Mukaddime*'si, Osmanlı bilgin ve düşünürleri için olmazsa olmaz bir kitaptır. *Mukaddime*'nin bu önemi, 16. yüzyıldan 20. yüzyıla doğru gelindikçe, yani Osmanlı'nın zayıflığı arttıkça, daha da artmıştır. "Joseph Von Hammer-Prugstall *Arap Montesquieu'su* tesmiye ettiği İbn Haldun'un *Mukaddime*'si hakkında Pirîzâde'nin Türkçe tercümesine dayanarak 1822 yılında *Journal Asiatique* mecmuasında yazdığı 12 sayfalık küçük makalesinde İbn Haldun *Mukaddime*'sinin o zamanki Osmanlı ilim ve devlet adamları arasında ideoloji yaratan bir eser sıfatıyla çok okunduğunu zikretmiştir."¹¹

Son çözümlemede Osmanlı bilgin ve düşünürleri "nispeten biraz geç" de olsa İbn Haldun'un önemini kavramış ve onun olaylara, siyasete, tarihe, topluma yaklaşımından yararlanmaya çalışmışlardır. Belirtmek gerekir ki Arap ilim dünyasının bir tür ilgisizliğine karşın Osmanlı ilim erbabı ve düşünürleri İbn Haldun'un toplum, tarih, siyaset ve diğer görüşlerini keşfettikten sonra onları Osmanlı pratiğinde ele almaya çalışmışlardır. Denilebilir ki İbn Haldun'un yaklaşımlarını daha da geliştirerek Osmanlı Devleti'ni zaafiyet durumundan kurtarmak için birtakım fikirler ortaya koymuşlardır. Süleyman Uludağ'ın iddia ettiğinin¹² aksine İbn Haldun'un Osmanlı düşüncesi üzerindeki etkileri genellikle

10 Cevdet Paşa, *Ma'ruzat*, s. 34

11 *Journal Asiatique*, 1822, s. 279'dan Z. V. Togan, *a.g.e.*, s. 159

12 S. Uludağ, *a.g.m.*, c. 1, s. 188

abartılmış değil, tersine ihmal edilmiştir. Bu konuyla ilgili yapılan çalışmaların azlığı düşünülürse, bu hususun doğruluğu kabul edilecektir. İbn Haldun'dan etkilenen Osmanlı düşünür ve ilim adamlarına tek tek, özellikle de Kınalızâde Ali Efendi, Katip Çelebi, Mustafa Naîmâ, Cevdet Paşa bağlamında bakıldığında, onların İbn Haldun'u layıkı ve vechiyle anlayabilecek düzeyde oldukları da anlaşılabilir.

İbn Haldun'un Osmanlı düşüncesine etkilerinin boyutları, yukarıda belirtilen hususlara ek olarak Cevdet Paşa *Mukaddime*'nin çevirisini yaptığı zaman Meşihat kurumu içinden ve dışından gösterilen heyecanlı tepkilerden de anlaşılabilir. Örneğin o zaman Kahire'de bulunan Yusuf Kâmil Paşa Cevdet Paşa'ya yazdığı mektupta çeviriden övgüyle bahsetmiştir.¹³ Daha da önemlisi, çeviriden dolayı Cevdet Paşa çeşitli çevrelerden insanlar tarafından tebrik edilmiş ve ayrıca bazı seçkin zevat, Hoca Sadeddin Efendi'ye Cevdet Paşa'nın İstanbul payesine terfisini teklif etmişlerdir.¹⁴ Bu, İbn Haldun çevirisinin Osmanlı ilmiye ve muhtemelen kalemîyyesinde uyandırdığı heyecanı ifade etmesi bakımından son derece önemli olsa gerektir.

Toynbee'nin ifadesiyle "türünün en muaazzam çalışması olan *Mukaddime*'si herhangi bir zaman veya yerde herhangi bir akıl tarafından henüz yaratılmamış"¹⁵ olan İbn Haldun'un Batılı düşünürler üzerinde de önemli etkileri olmuş

13 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme (c. 4), haz. Cavid Baysun, TTKY., Ankara 1986, s. 80

14 Bu teklife karşılık Hoca Sadeddin Efendi "Cevdet Efendi'nin pey-der-pey meydana çıkardığı te'lifat için mükâfât yetiştirmeğe tarik-ı ilmiyyenin tahammülü yoktur." Demekle: "Tarik-ı ilmiyyenin vaz'ı ancak bu misillü şeylere mükâfât için değil midir" denmiş ise de Sadeddin Efendi sırf ulemây-ı resmîyeden olduğu cihetle o misillü şeylere rağbeti olmadığından bu türlü sözleri isgaa etmediğine mebnî erkân-ı devletten ba'zılarının canı sıkılıp tarikumun tarik-ı kalemîyyeye tebdîliyle İstanbul pâyesine mu'adil paye verdirilmek istenildi ise de tebdîl-i tarikden müctenib olduğuma mebnî bunu dahi bir hüs-n-i sûretle geçiştirdim." (*A.g.e.*, c. 4, s. 79). Görüldüğü gibi İbn Haldun çevirisi ilginç tepkilere de sebep olmuştur.

15 Arnold Toynbee, *A Study of History: The Growth of Civilizations*, c. 3, Oxford University Press, New York 1962, s. 322